

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

The Freedom of the Streets. Nieuw onderzoek naar gender en stedelijke ruimte in Eurazië

van den Heuvel, D.; Pierik, B.; Vieira Amaro, B.; Weiss, A.

Publication date

2018

Document Version

Author accepted manuscript

Published in

Stadsgeschiedenis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van den Heuvel, D., Pierik, B., Vieira Amaro, B., & Weiss, A. (2018). The Freedom of the Streets. Nieuw onderzoek naar gender en stedelijke ruimte in Eurazië. *Stadsgeschiedenis*, 13(2), 133-145.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

The Freedom of the Streets.

Nieuw onderzoek naar gender en stedelijke ruimte in Eurazië (1600-1850)*

Danielle van den Heuvel, Bob Pierik, Bébíó Vieira Amaro en Antonia Weiss

ACCEPTED FOR PUBLICATION AND FORTHCOMING IN *STADSGESCHIEDENIS* (2018:2)

Introductie

Eén van de meest hardnekkige en bediscussieerde ideeën over de relatie tussen mannen en vrouwen in het verleden is de theorie van de gescheiden sferen. Zowel in het werk van historici als sociologen is het idee dat vrouwen tussen 1600 en 1850 langzaam van de straat verdwenen een terugkerend thema.¹ Vrouwen zouden zich geleidelijk minder in de publieke sfeer zijn gaan begeven en meer in de privésfeer van het huis. Dit narratief is sterk verbonden met de moderniseringstheorie, en heeft voor een patstelling in het debat over gender en stedelijke ruimte gezorgd. Doordat de publieke ruimte nog vaak gezien wordt als een voornamelijk mannelijke ruimte en privéruimte als een typisch vrouwelijke, zien historici de daadwerkelijke en vele mate complexere genderdynamiek in pre-industriële steden regelmatig over het hoofd.

* Dit onderzoek wordt uitgevoerd in het kader van de door NWO gefinancierde projecten 'The Freedom of the Streets. Gender and Urban Space in Europe and Asia (1600-1850)' (276-69-007) en 'Crafting Nature, Cultivating Gender: Gender and Urban Nature in Berlin and Amsterdam during the long 18th century' (PGW.18.021). We willen de redactie bedanken voor hun stimulerende commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

¹ Zie bijvoorbeeld N. F. Cott, *The bonds of womanhood: woman's sphere in New England, 1780-1835* (New Haven 1977); J.W. Scott, 'Gender: a useful category of historical analysis', *The American Historical Review* 91 (1986) 1053-1075; L. Davidoff en C. Hall, *Family fortunes. Men and women and the making of the English middle class 1750-1870* (Chicago 1987); M. McKeon, *The secret history of domesticity. Public, private and the division of knowledge* (Baltimore 2005).

In de laatste decennia is er belangrijk werk verricht door zowel stads- als genderhistorici dat laat zien dat de opkomst van de gescheiden sferen veel gecompliceerder is dan het traditionele beeld suggereert.² Ook is inmiddels duidelijk dat het onderscheid tussen mannelijke publieke ruimtes en vrouwelijke private ruimtes niet zo eenduidig is als lang verondersteld werd.³ Zo hebben historici vastgesteld dat buitenruimtes niet altijd publiek en binnenruimtes niet altijd privé waren. Publieke ruimtes zijn bovendien niet altijd te classificeren als mannelijk, en privéruimtes niet altijd als vrouwelijk. Daarnaast is er geconstateerd dat hoewel de gevaren die het stedelijke leven met zich meebracht voor vrouwen konden resulteren in beperkingen van bewegingsruimte, het tegenovergestelde ook waar was: zo laat Elizabeth Wilson zien dat de stad vrouwen meer bewegingsruimte bood dan kleinere gemeenschappen waar patriarchale structuren een grotere rol speelden.⁴ In recenter onderzoek hebben historici getracht de traditionele tegenstellingen tussen publiek/privé en mannelijk/vrouwelijk, te nuanceren. Maar omdat in deze studies de concepten publiek en privé nog steeds de leidraad van het onderzoek vormen, blijft het moeilijk om de precieze werking van gender in de stedelijke ruimte in kaart te brengen. Deze notitie introduceert een onderzoeksproject dat door middel van een nieuwe benadering én methode een ander licht schijnt op het aloude vraagstuk over de toegang tot de stedelijke ruimte en beschikking over de straat. Dit project, genaamd *The Freedom of the Streets. Gender and Urban Space in Eurasia 1600-1850*, is onlangs gestart aan de Universiteit van Amsterdam.⁵

² Amanda Vickery, 'Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', *The Historical Journal* 36 (1993) 383–414.

³ Elizabeth Wilson, *The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder, and Women* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1992); Laura Gowing, 'The Freedom of the Streets: Women and Social Space 1560-1640,' in: Paul Griffiths en Mark S. R. Jenner (red.) *Londinopolis: Essays in the Cultural and Social History of Early Modern London C.1500-c.1750*, (Manchester 2000); Amanda Flather, *Gender and Space in Early Modern England* (Woodbridge 2007); Lin Foxhall en Gabriele Neher (red.), *Gender and the City before Modernity* (Chichester/Malden 2012).

⁴ Wilson, *The Sphinx*.

⁵ Zie ook: <https://www.freedomofthestreets.org/> (9 juli 2018).

Publiek en privé versus 'ownership'

In het historische debat over vrouwen en het stedelijk leven blijft de tegenstelling tussen publiek en privé domineren, ondanks dat veel historici beseffen dat de categorieën zeer problematisch zijn. Ten eerste blijkt het ontzettend moeilijk om precies vast te stellen wat het betekent als een ruimte gekenmerkt wordt als publiek of privé. Zoals Laura Gowing in haar onderzoek naar vroegmodern Londen heeft laten zien, kon het huis – in het heden toch veelal gezien als bij uitstek een privéruimte – een uitermate publiek karakter hebben.⁶ Zo werden binnenshuis bijvoorbeeld vaak (publieke) zaken gedaan. Daarnaast, zo zegt Gowing, gaven dunne muren en scheuren in de wanden toegang tot zaken die zich afspeelden in ruimtes die vaak als privé gezien worden.⁷ Hoe privé was het huis, de woon- of slaapkamer in een dergelijk geval? Tot slot is er nog het probleem dat wanneer we ons perspectief veranderen en naar de geschiedenis van ruimtegebruik buiten Europa kijken, we ons moeten afvragen hoe toepasbaar deze concepten zijn.⁸

Er zijn eerder pogingen ondernomen om de impasse in het debat rondom publiek en privé te doorbreken. Zo kiezen sommige historici ervoor publieke en private ruimtes te hernoemen, en worden het *urban spaces* en *domestic spaces*; anderen voegen de categorie *liminal* toe om de ruimtes te categoriseren die op de overgang tussen publiek en privé liggen.⁹ Deze oplossingen dragen weliswaar bij aan een preciezer begrip van het gebruik en de ervaring van ruimte(s) in

⁶ Gowing, *Freedom of the Streets*, 134. Zie ook Amanda Vickery, 'An Englishman's Home Is His Castle? Thresholds, Boundaries and Privacies in the Eighteenth-Century London House', *Past & Present* 199 (2008) 147–73; Riita Laitinen, *Order, materiality, and urban space in the Early Modern Kingdom of Sweden* (Amsterdam 2017).

⁷ Gowing, *Freedom of the Streets*, 133–134.

⁸ Zie bijvoorbeeld Melissa Calaresu en Danielle van den Heuvel (red.), *Food Hawkers. Selling in the Streets from Antiquity to the Present* (Londen 2016).

⁹ Elizabeth S. Cohen en Thomas V. Cohen, 'Open and Shut: The Social Meanings of the Cinquecento Roman House', *Studies in the Decorative Arts* 9 (2001) 61–84; Elizabeth S. Cohen, 'To Pray, To Work, To Hear, To Speak: Women in Roman Streets C. 1600', *Journal of Early Modern History* 12 (2008) 289–311.

specifieke historische en geografische contexten, maar staan systematische vergelijkingen van verschillende historische casussen in de weg. Daarnaast verliezen we bij het hernoemen van de categorieën ‘publiek’ en ‘privé’ als historische concepten, terwijl eerder onderzoek heeft aangetoond dat ondanks de complexiteit van deze termen, ze wel degelijk van belang zijn in de vroegmoderne tijd.¹⁰

Om deze redenen past het *Freedom of the Streets*-project een andere benadering toe. Het project onderzoekt *gendering* van stedelijke ruimte door te kijken naar de toe-eigening, ofwel *ownership*, van straten. Hierbij hebben we ons laten inspireren door onder andere de welbekende theorieën van Lefebvre en De Certeau over de sociale productie van ruimte en ruimtelijke praktijken in het dagelijks leven, maar ook door recent historisch onderzoek naar straatgebruik in de moderne en vroegmoderne tijd. Voorbeelden hiervan zijn het werk van Elizabeth Cohen (16e-eeuws Rome), van Danielle van den Heuvel (18e-eeuwse steden in de Republiek), van Till Grallert (19e-eeuws Damascus) en André Sorensen (hedendaags Tokyo).¹¹ Onder *ownership* verstaan we zowel formele als informele vormen van toe-eigening. Het wordt dus niet uitsluitend gezien als formeel eigendom, zoals bijvoorbeeld door wetgeving, regels, het bezitten van vastgoed, of andere institutionele vormen van formele controle of macht. We kijken ook naar informeel eigendom, door het gebruik en toe-eigening van straten door groepen die (in veel gevallen) geen formele macht over de straat hebben.

¹⁰ Amanda Vickery, ‘An Englishman’s home’; Lena Cowen Orlin, ‘Rights of Privacy in Early Modern English Households’, in: David Gaimster, Tara Hamling en Catherine Richardson (red.) *The Routledge Handbook of Material Culture in Early Modern Europe* (Abingdon 2017) 423–35.

¹¹ Henri Lefebvre, *The production of space* (Oxford 1991); Michel de Certeau, *The practice of everyday life* (Berkeley and Los Angeles 1984); Cohen, ‘To Pray, To Work’; Danielle van den Heuvel, ‘Policing Peddlers: The Prosecution of Illegal Street Trade in Eighteenth Century Dutch Towns’, *The Historical Journal* 58 (2015) 367–92; Till Grallert, ‘To whom belong the streets? Investment in public space and popular contentions in late Ottoman Damascus’, *Bulletin d’études orientales* (2012) 327–359; André Sorensen, ‘Neighborhood Streets as Meaningful Spaces: Claiming Rights to Shared Spaces in Tokyo’, *City & Society* 21 (2009) 207–29.

Bekende voorbeelden die goed laten zien hoe het dagelijks gebruik van invloed was op *gendering* van straten en pleinen, zijn enerzijds fontein en wasplaatsen waar vrouwen de was deden en anderzijds gebieden rondom belangrijke handelsgebouwen en herbergen die veelal door mannen bezocht werden.¹² Hoewel deze typen plekken twee uitersten lijken te zijn, ‘vrouwelijke’ en ‘mannelijke’ stedelijke ruimtes, laten de bronnen zien dat het niet zo simpel was. We weten bijvoorbeeld dat vrouwen uit hogere sociale klassen de wasplaatsen probeerden te vermijden en dat in de handelsdistricten van vroegmoderne steden juist ook veel vrouwen van lagere komaf te vinden waren zoals prostituees en straathandelaarsters. We kunnen de werking van ‘mannelijke’ of ‘vrouwelijke’ stedelijke ruimtes dus niet begrijpen zonder een (intersectionele) analyse van sociale status en afgeleiden daarvan, zoals beroep, afkomst, inkomen en huwelijkse status.¹³

Bovendien is het niet genoeg alleen te kijken wie er simpelweg gebruikt maakten van de ruimtes: voor een beter begrip van *ownership* dienen we ook te onderzoeken hoe mensen de ruimtes precies toe-eigenden. Voor formele vormen van *ownership* gaat het hier bijvoorbeeld om de aankoop of constructie van gebouwen, en het uitvaardigen van wetten. In het geval van informeel *ownership* kan dit zowel passief gebeuren (bijvoorbeeld door rond te hangen), als actief. Ruzies over het gebruik van straten waren veelvoorkomend en geven een uitermate interessante kijk op claims over het gebruik van de stedelijke ruimte. In zulke ruzies zien we mannen én vrouwen actief betwisten wie en op welke manier de straat zou mogen gebruiken. De bronnen laten zien dat dit niet alleen om een strijd tussen de seksen en tussen sociale klassen

¹² Katherine W. Rinne, ‘The Landscape of Laundry in Late Cinquecento Rome’, *Studies in the Decorative Arts* 9 (2001) 34–60.

¹³ Een belangrijk voorbeeld van een studie waarin ruimtelijke mobiliteit aan sociale status en beroep wordt gekoppeld is Robert Shoemaker, ‘Gendered Spaces: Patterns of Mobility and Perceptions of London’s Geography, 1660-1750’, in: J. F. Merritt (red.) *Imagining Early Modern London: Perceptions and Portrayals of the City from Stow to Strype, 1598-1720*, (Cambridge/New York 2001).

gaat, maar dat er ook binnen dezelfde groepen conflicten zijn over wie er recht heeft op de straat.¹⁴ Dit zien we bijvoorbeeld in Amsterdam, waar in 1710 een notariële attestatie verhaalt over vrouwen die fysiek geweld tegen elkaar gebruikten om een plaats op de textielmarkt veilig te stellen.¹⁵

Het *Freedom of the Streets*-project heeft als hypothese dat *ownership* van de straat gevormd wordt door vier factoren die onderling met elkaar in verband staan: gendernormen, het karakter van het bestuur, materialiteit, en beweging. Gendernormen schrijven voor welke rollen mannen en vrouwen in de samenleving dienden aan te nemen en dit was van invloed op hun geografische mobiliteit. Het is elders aangetoond dat het karakter van het bestuur bepaalde hoeveel vrijheid mensen hadden om zich door de stad te bewegen: lokaal zelfbestuur zou een positievere invloed gehad hebben dan een centraal bestuur dat van bovenaf de stad bestuurde.¹⁶ Behalve de functie van ruimtes binnen de stad (o.a. economisch, religieus en vrije tijd), had ook de vorm van de stedelijke ruimte, hier materialiteit genoemd, een cruciale impact op *ownership*. Grote open ruimtes zoals pleinen waren simpelweg moeilijker toe te eigenen dan kleinere meer gesloten ruimtes zoals stegen.¹⁷ Tenslotte is onze hypothese dat ook de beweging en aanwezigheid van mensen in de straten van invloed was op *gendering* van de stedelijke ruimte.

¹⁴ Behalve in het werk van Rinne en Shoemaker zijn daar goede voorbeelden van te vinden in: Cohen, 'To Pray, To Work, To Hear, To Speak'; Gowing, *Freedom of the Streets*; Robert Charles Davis, 'The Geography of Gender in the Renaissance', in: Judith C. Brown en Robert Charles Davis (red.), *Gender and Society in Renaissance Italy*, (Londen 1998) 19–38.

¹⁵ Stadsarchief Amsterdam (NL-AsdSAA), Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam, inv.nr. 8068, Gerard van Esterwege, Minuutacten 1710 Februari 28 - 1710 December 28, 101. Zie ook: Bob Pierik, 'Using 'pre-crime scenes' for the historical urban ethnography of early modern Amsterdam', *Gender and Work in Early Modern Europe* (weblog) 2017, <https://workandgender.wordpress.com/2017/12/01/using-pre-crime-scenes-for-the-historical-urban-ethnography-of-early-modern-amsterdam> (5 juli 2018).

¹⁶ Di Wang, *Street Culture in Chengdu: Public Space, Urban Commoners, and Local Politics, 1870-1930* (Stanford 2013).

¹⁷ Arlette Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1974); Laurie Nussdorfer, 'The Politics of Space in Early Modern Rome', *Memoirs of the American Academy in Rome* 42 (1997) 161–86; Filippo de Vivo, 'Walking in Sixteenth-Century Venice', *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 19 (2016) 122; Andrew Gordon, 'Materiality and the Streetlife of the Early Modern City' in: Richardson, Hamling en Gaimster (red.), *Routledge Handbook of Material Culture*, 130–40.

Het *gendered* gebruik van straten reflecteert in onze ogen niet alleen de uitkomst van bovengenoemde processen maar vormt het tegelijkertijd ook.¹⁸ De wasplaatsen in vroegmodern Rome tonen dit goed aan: de aanwezigheid van vrouwen versterkt het gevoel dat dit een plek in de stad is waar de aanwezigheid van (bepaalde) vrouwen geoorloofd was.¹⁹ Door de bovengenoemde vier elementen in kaart en met elkaar in verband te brengen willen wij ontrafelen hoe, wanneer en waar in de vroegmoderne straat gender zich manifesteerde en het straatgebruik beïnvloedde.

Een comparatieve studie

Naast een nieuw raamwerk om *gendering* van straten te bestuderen biedt het *Freedom of the Streets*-project ook een comparatief perspectief. Een van de problemen in het huidige discours over gender en stedelijke moderniteit is dat het ontwikkeld is in de context van een beperkt aantal steden: negentiende-eeuws Parijs, Londen en New York.²⁰ Gezien het feit dat dat allemaal westerse steden zijn met een voornamelijk protestants karakter en een specifieke stedelijke ontwikkeling werpt dit de vraag op hoe toepasbaar de theorieën over het verdwijnen van vrouwen uit het straatbeeld van moderniserende steden zijn. Wat zien we in andere culturele contexten? Wat gebeurde er in steden die niet dezelfde groei en verandering doormaakten als deze steden? Hoe zit het met eerdere periodes? Kortom, hoe universeel zijn de patronen die historici en sociologen eerder hebben waargenomen?

¹⁸ Vergelijk Sanne Muurlingen Marion Pluskota, 'The Gendered Geography of Violence in Bologna, Seventeenth to Nineteenth Centuries' in: Deborah Simonton (red.) *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience* (Londen 2017) 153–63.

¹⁹ Rinne, 'The Landscape of Laundry'.

²⁰ Lewis Mumford, *The Culture of Cities* (Londen 1938); Richard Sennett, *The Fall of Public Man* (New York 1977).

Het is in deze context opvallend dat recent empirisch onderzoek laat zien dat zelfs in het geval van westerse steden de realiteit vaak veel complexer is dan de oudere historiografie suggereert. Voorbeelden hiervan zijn het werk van zowel Laura Gowing als Robert Shoemaker betreffende Londen, maar ook de studies van historici zoals Elizabeth Cohen, Laurie Nussdorfer en Robert Davis die een ander licht schijnen op steden in het Italië van de Renaissance. Desalniettemin beperken ook deze belangrijke studies zich tot een relatief klein gebied. Als gevolg hiervan hebben we op dit moment eigenlijk voornamelijk zicht op *gendering* van vroegmoderne stedelijke ruimtes in twee gebieden (Italië en Engeland) op specifieke momenten in de tijd (respectievelijk de Renaissance en de zeventiende eeuw).²¹

In tegenstelling tot eerder onderzoek naar gender en stedelijke ruimte, heeft dit onderzoeksproject bewust gekozen voor een diachrone en comparatieve benadering. Hiermee kan enerzijds onderzocht worden hoe de relatie tussen gender en stedelijke ruimte zich door de tijd heen ontwikkelde. We zullen daarbij in het bijzonder aandacht besteden aan de overgang tussen de vroegmoderne en moderne tijd; om die reden starten we in het jaar 1600 en eindigen we 250 jaar later, rond 1850.²² Anderzijds is het voor een beter begrip van de werking van gender en ruimte essentieel dat we onze geografische blik verruimen; we doen dit door een vergelijking van case studies uit verschillende culturele contexten. Hierbij kijken we bewust ook voorbij de westerse wereld. Ondanks dat we ons terdege realiseren dat er niet zoiets bestaat als een typische ‘Europese’ en typische ‘Aziatische’ stad, zijn we van mening dat een vergelijking van steden in Europa en Azië heel vruchtbaar is voor dit onderzoek.

²¹ Voor een uitgebreid overzicht van deze historiografie zie: Danielle van den Heuvel, ‘Gender in the Streets of the Premodern City’, *Journal of Urban History* (2018) 1–18, Doi: 10.1177/0096144218768493.

²² De periode die we onderzoeken kan per casus licht verschillen. Voor Edo geldt bijvoorbeeld dat het inzichtelijk is om te kijken naar de periode rond het overgangsjaar 1868 waarin de Meiji-periode aanbreekt, in Japan veelal gezien als het begin van de moderne tijd.

Ten eerste is er is een lange onderzoekstraditie waarin deze steden tegenover elkaar geplaatst worden. Dit begon al in 1921 toen Max Weber suggereerde dat in Azië zelfbeschikking van het lokale bestuur en een gemeenschapsgevoel veel minder vaak voorkwamen dan in Europa.²³ Ondanks belangrijke nuanceringen van deze visie, zijn Webers ideeën van invloed gebleven op het denken over verschillen tussen steden wereldwijd. Peter Burke heeft bijvoorbeeld onlangs in het *Oxford Handbook of Cities in World History* benadrukt hoe materiële en ruimtelijke verschillen de stedelijke cultuur in beide contexten beïnvloedden. In tegenstelling tot Europese steden kenden Aziatische steden vaak geen grote pleinen; daarnaast waren ze vaker gebouwd op een raster (*grid*). Beide elementen waren volgens Burke van grote invloed op zowel stedelijke sociabiliteit als de mate waarin de stedelijke overheid controle op haar inwoners kon uitoefenen.²⁴ Bovendien zijn er belangrijke religieuze verschillen die zijn weerslag kunnen hebben gehad op de manier waarop de stedelijke ruimte door mannen en vrouwen gebruikt werd. In Aziatische stedelijke samenlevingen waren confucianisme, boeddhisme en de islam van grote invloed op gendernormen, en speelde het christendom een veel kleinere rol. In Europa voerde het christendom de boventoon.²⁵ Op basis van bovengenoemde verschillen zouden we kunnen aannemen dat *gendering* van de stedelijke ruimte een verschillend karakter had in Azië en Europa. Als de resultaten van dit onderzoek anders uitwijzen, dan is dat ook een zeer belangrijke uitkomst. Dit laatste is met name van belang omdat historici meer en meer benadrukken dat we voorzichtig dienen om te gaan met de aanname dat verschillen tussen samenlevingen te verklaren zijn op basis van geografische ligging of een specifieke continentale cultuur ('Europees' danwel

²³ Max Weber, *The City* (New York 1966).

²⁴ Peter Burke, 'Culture: Representations', in: Peter Clark (red.) *The Oxford Handbook of Cities in World History* (Oxford 2013), 438-452.

²⁵ Barbara Watson Andaya, 'Gender History, Southeast Asia, and the 'World Regions' Framework' in: Teresa A. Meade en Merry E. Wiesner (red.), *A Companion to Gender History* (Malden 2006) 323-42.

‘Aziatisch’). De ene Europese stad is immers de andere niet, en de roep om Europa en Azië als een regio (‘Eurazië’ of het ‘Euraziatische continent’) te zien wordt ook steeds groter.²⁶

Hiermee komen we bij de tweede reden voor de keuze voor steden in deze gebieden. Er wordt gesteld dat grote steden in Eurazië tussen 1600 en 1900 convergeerden, en steeds meer overeenkomsten vertoonden. Dit was vanzelfsprekend ook van grote invloed op het leven van stadsbewoners. Zoals Amy Stanley onlangs op succesvolle wijze betoogde in haar artikel over dienstboden in Eurazië in de *American Historical Review*, kwamen ondanks belangrijke verschillen tussen vroegmodern West-Europa en Oost-Azië de stedelijke ervaringen van jonge vrouwen op diverse punten overeen.²⁷ Haar artikel laat eveneens zien dat het essentieel is om ook op een wereldwijde schaal te kijken naar de dagelijkse levens van meer sedentaire groepen: mensen die geen lange-afstandsmigranten waren of wiens levens niet erg internationaal waren.

De kern van het *Freedom of the Streets*-project bestaat uit twee casussen: Edo (hedendaags Tokyo) en Amsterdam.²⁸ De twee steden deelden een aantal eigenschappen: snelle verstedelijking, hoge aantallen migranten, en de dominantie van kerngezinnen die in relatief kleine woningen leefden. Beide steden kenden een Gouden Eeuw, Amsterdam tussen circa 1585 en 1650 en Edo tussen circa 1688 en 1704. Ze zagen allebei de opkomst van een winkelcultuur, waarin winkelen een vorm van vrijetijdsbesteding werd, waardoor vrouwen meer op straat te

²⁶ Masashi Haneda, *Toward Creation of a New World History* (Tokyo 2018).

²⁷ Amy Stanley, ‘Maid-servants’ Tales: Narrating Domestic and Global History in Eurasia, 1600–1900’, *The American Historical Review* 121 (2016) 437–60.

²⁸ Edo is al eerder vergeleken met andere Europese steden. Zie bijvoorbeeld: James L. McClain, John M. Merriman, en Kaoru Ugawa (red.), *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era* (Ithaca 2001); T. Ito en K. Kondo (red.), Special Issue of *Urban History Studies: Edo and London* (2007). In een recent themanummer van het *Journal of Urban History* worden de steden van het moderne Japan ook in een globaal perspectief geplaatst, zie: Carola Hein (ed.), *Japanese cities in global context, special section of the Journal of Urban History* (2016).

zien zouden zijn geweest.²⁹ Tegelijkertijd zijn er ook belangrijke verschillen waar te nemen tussen de twee steden; deze verschillen – in materialiteit, beweging, stedelijke bestuur, en genderverhoudingen – reflecteren de eerdergenoemde verschillen tussen Aziatische en Europese stedelijke samenlevingen.

Edo was een stad verdeeld in verschillende zones, waarvan sommige zones op een raster gebouwd waren. Deze zones manifesteerden het statusstelsel in de stad. De stad vormde als het ware een spiraal: in de kern woonde de Shogun, in een ring daaromheen zijn vasallen (*daimyō*) en de samoerai, en tot slot waren er in de buitenste ring wijken te vinden voor ambachtslieden en kooplieden (*chōnin*). Amsterdam kende een grotere mate van sociale verscheidenheid binnen de diverse wijken, en hoewel stedelijke planning een grote rol speelde in de uitbreiding van de stad, was deze minder absoluut dan in Edo.³⁰ Als we naar gendernormen kijken dan zien we dat Amsterdam beroemd was om haar vrije en onafhankelijke vrouwen.³¹ De bewegingsvrijheid van vrouwen in Edo lijkt daarentegen veel beperkter te zijn geweest. Hierbij moet wel benadrukt worden dat recent onderzoek heeft aangetoond dat vrouwen in Edo wellicht meer agency gehad hebben dan hen lang is toegedicht.³² Het stedelijk bestuur verschilde ook. Amsterdam werd

²⁹ J.H. Furnée, and C. Lesger (red.), *The landscape of consumption: Shopping streets and cultures in Western Europe, 1600-1900* (Basingstoke, 2014). Zie ook Jan-Hein Furnée, 'Winkelen als bevrijding? Vrouwen en de stedelijke ruimte in Amsterdam, 1863-1913', *BMGN-Low Countries Historical Review* 130 (2015): 92–122.

³⁰ Voor de stadsuitbreiding van Amsterdam zie Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (Bussum 2010) en voor sociale verscheidenheid binnen wijken zie Clé Lesger en Marco H. D. Van Leeuwen, 'Residential Segregation from the Sixteenth to the Nineteenth Century: Evidence from the Netherlands', *The Journal of Interdisciplinary History* 42 (2012) 333–69.

³¹ Danielle van den Heuvel, *Women and Entrepreneurship: Female Traders in the Northern Netherlands, C. 1580-1815* (Amsterdam 2007), 40–43; Zie ook: Kloek, Els, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman, *Women of the golden age: an international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy*. (Hilversum 1994).

³² Laura Nenzi, *Excursions in Identity: Travel and the Intersection of Place, Gender, and Status in Edo Japan* (Honolulu 2008); Marcia Yonemoto, 'Outside the inner quarters: sociability, mobility and narration in early Edo-Period women's diaries', *Japan Forum* 21:3 (2010) pp 389-401; Amy Stanley, *Selling Women: Prostitution, Markets, and the Household in Early Modern Japan* (Berkeley/Los Angeles/Londen 2012).

bestuurd door de stedelijke burgerij en had een flexibel institutioneel kader.³³ Edo viel onder het gezag van de Shogun, al liet het Shogunaat in de praktijk veel van de dagelijkse beslommeringen over aan kleinere, lokale bestuurslichamen. Tot slot kunnen we de havenstad Amsterdam zien als een stad van vrouwen door haar hoge sekse-ratio.³⁴ Edo was een zogenaamde *Jōkamachi* (kasteelstad), en als zodanig meer een stad van mannen; het kende ook een mannenoverschot.³⁵ Deze overeenkomsten en verschillen tussen Edo en Amsterdam geven een unieke mogelijkheid om de sekse-specifieke stedelijke ervaring te vergelijken.

Een andere belangrijke reden die de keuze voor Amsterdam en Edo bepaald hebben is de beschikbaarheid van primair en secundair bronnenmateriaal, dat zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht overlapt.³⁶ Beide steden hebben uitgebreid bronnenmateriaal op het gebied van stedelijke regelgeving en handhaving, gerechtelijke bronnen, en prachtige collecties van prenten, tekeningen en, vooral voor Amsterdam, schilderijen. We zullen de analyse van deze bronnen aanvullen met die van reisverslagen, contemporaine geschiedenissen en literaire bronnen die inzicht geven in het stadse leven. Dagboeken en brieven geven tenslotte inzicht in hoe individuen stedelijke mobiliteit beleefden.

³³ Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat, 1650-1813* (Amsterdam 2005).

³⁴ Lotte van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996), 106-114.

³⁵ Katō Takashi, 'Governing Edo', in: McClain, Merriman en Ugawa, *Edo and Paris*, 41-67; Kazuo Nishiyama, *Edo Culture: Daily Life and Diversions in Urban Japan, 1600-1868* (Honolulu 1997).

³⁶ Genki Takahashi, 'Edo no Toshi-shi', in *Kenchikushi-gaku*, 66 (March 2016): 68-107.

Hoewel Edo en Amsterdam de focus vormen van het *Freedom of the Streets*-project, zullen de resultaten in het bredere kader van stedelijke Eurazië geplaatst worden. Op deze manier kunnen we toetsen in hoeverre de resultaten uit deze steden zich verhouden tot patronen van straatgebruik in andere stedelijke contexten in de Euraziatische regio. Deels wordt dit gedaan door het toevoegen van case studies van andere steden: Amsterdam wordt bijvoorbeeld systematisch vergeleken met Berlijn in de context van een aparte studie over gender en stedelijk groen.³⁷ Als een sterk-groeiende stad met een belangrijke hofcultuur vormt Berlijn een interessant contrast met het stagnerende burgerlijke Amsterdam. Daarnaast zal *gendered* mobiliteit in Batavia aan een analyse onderworpen worden; dit levert inzicht in het straatgebruik van vrouwen in een Zuidoost-Aziatische koloniale stad waar gendernormen in de regel minder strikt waren dan in Oost-Aziatische steden. Door samenwerkingen aan te gaan met experts op het gebied van stads- en gendergeschiedenis in Europa en Azië hopen we deze inkadering nog verder te versterken.³⁸ Uiteindelijk is het ons doel een antwoord te geven op de vraag wat de relatie was tussen gender en stedelijke ruimte in Eurazië tussen circa 1600 en 1850.

Methodologie

Om bovenstaande vraag te beantwoorden staan we voor een grote methodologische uitdaging. Naast het in kaart brengen van de ruimtelijke structuur, ideeën over mobiliteit en gender, en stedelijke regulering, zullen we immers ook patronen van straatgebruik bloot moeten leggen. Om dit te bewerkstelligen hebben we een methode ontwikkeld die gebaseerd is op de methodologie

³⁷ Dit onderzoek wordt uitgevoerd in het kader van het project 'Crafting Nature, Cultivating Gender'.

³⁸ Zie de workshops die we in 2017 organiseerden aan de Universiteit in Tokyo en de sessies op de European Social Science History Conference in Belfast: <https://www.freedomofthestreets.org/results/> (5 juli 2018).

van het onderzoeksproject *Gender and Work* aan de Universiteit van Uppsala.³⁹ Dit project onderzoekt de werkpatronen van mannen en vrouwen in pre-industrieel Zweden onder andere op basis van getuigenverklaringen in gerechtelijke bronnen. Om dit op een systematische manier te doen ontwikkelde de Zweedse onderzoekers de *verb-oriented method*: in plaats van het analyseren van beroepstitels (zelfstandig naamwoorden) in het bronnenmateriaal kijken ze naar beschrijvingen van acties (werkwoorden).⁴⁰ Hun onderzoek toont aan dat op deze manier niet alleen een veel accurater beeld gegeven kan worden van werk in het verleden, maar ook van groepen die in het traditionelere onderzoek door middel van beroepstitels onderbelicht blijven; vrouwen vormen hiervan een belangrijk deel. De kracht van deze methode ligt daarnaast in het feit dat ze geschikt is voor een veel bredere selectie aan bronmateriaal. Naast gerechtelijke documenten kunnen zo ook dagboeken, brieven en rekeningen systematisch en kwantitatief onderzocht worden.⁴¹ Met enige voorzichtigheid zou deze methode zelfs toegepast kunnen worden op visueel en literair materiaal dat aspecten van alledaags leven in de vroegmoderne stad verbeeldt.

Wij passen voor dit project de *verb-oriented method* licht aan: we verplaatsen het zwaartepunt van werk naar locatie en we nemen niet alleen werk maar alle activiteiten die in een bron genoemd worden mee. Op deze manier kunnen we op systematische wijze de verschillende manieren waarop de stedelijke ruimte gebruikt werd bestuderen. Zo kunnen niet alleen mensen van verscheidene sociale achtergronden en leeftijden, maar ook diverse ruimtes in de analyse betrokken worden: van de gebouwde ruimte van stegen, straten en lanen tot groene ruimtes zoals

³⁹ Zie <https://gaw.hist.uu.se/> (05 juli 2018).

⁴⁰ Rosemarie Fiebranz et al., 'Making Verbs Count: The Research Project 'Gender and Work' and Its Methodology', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011) 273–93.

⁴¹ Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (New York 2017).

parken, tuinen en de stadsrand. Tot slot maakt dit mogelijk om *gendering* van de stedelijke ruimte te bestuderen op uiteenlopende tijden van de dag, momenten in het jaar, en tijdens verschillende seizoenen.⁴²

We hopen gedurende de looptijd van dit project diverse typen bronnen te analyseren door middel van deze methode. In deze vroege fase van het project werken we voornamelijk met notariële attestaties (voor Amsterdam) en dagboeken (voor Edo); beiden geven goed weer waar de kracht van de methode ligt. De attestaties zijn akten opgesteld door notarissen die tevens aangesteld waren als klerk van de hoofdofficier van Amsterdam.⁴³ Deze getuigenverhoren bevatten niet alleen uitspraken van historische actoren die direct aan straatgebruik refereren zoals ‘gij kunt mij immers de weg niet verbieden,’ maar ze staan ook bol van allerlei soorten achtergrondinformatie die tezamen een scala aan scenes van vroegmodern straatleven bieden.⁴⁴ Een voorbeeld is het conflict tussen ene Jannetje Jans en haar huisbaas Jan Baptist in 1710. Tijdens dit conflict in een steeg aan de Oudezijds Voorburgwal neemt Baptist ‘het hujsje daar [Jans] poffertjes in bakt, staande voor haar deur’ in beslag. Zo krijgen we terloops informatie over het werk dat Jans op straat deed, en kunnen we afleiden dat er in de stegen rondom de Bierkaai poffertjes gebakken, (en waarschijnlijk ook) gekocht en gegeten werden door Amsterdammers. Ook kunnen we met behulp van deze bronnen intra-stedelijke mobiliteit reconstrueren: we weten uit de attestatie dat Baptist in diezelfde steeg in de middeleeuwse stadskern woont, maar dat hij werkzaam is als schilder op de admiraliteitswerf. Hieruit kunnen

⁴² Voor het belang van de verschillende perspectieven op de straat zie onder andere: C. R. Corley, ‘On the Threshold: Youth as Arbiters of Urban Space in Early Modern France’, *Journal of Social History* 43 (2009) 139-156; C. Koslofsky, *Evening’s Empire: A History of the Night in Early Modern Europe* (Cambridge 2011).

⁴³ S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811* (Arnhem 1983) 102-103; W. Heersink, ‘Het notariaat en de 18e eeuwse Amsterdamse strafrechtspleging’, in: M. A. Moelands en J. Th. de Smidt (red.), *Weegschaal & zwaard: de verbeelding van recht en gerechtigheid in Nederland* (Den Haag 1999), 36-40.

⁴⁴ Stadsarchief Amsterdam (NL-AsdSAA), Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam, inv no. 8068: Minuutacten Gerard van Esterwege, 227-229.

we afleiden dat hij op de dagen dat hij werkte tussen de anderhalf en twee kilometer aflegde om op de werf te komen. Dergelijke bevindingen geven inzicht in de actieradius van vroegmoderne stadsbewoners.⁴⁵ De attestaties geven daarnaast regelmatig informatie over de tijden van de dag waarop mensen op straat te vinden zijn, in welke straat ze zich ophielden en of ze alleen of met anderen waren.⁴⁶ De achttiende-eeuwse Amsterdamse attestaties zijn uitzonderlijk rijk aan informatie, maar hebben ook een nadeel: ze geven per individu maar één of enkele observaties waarmee zijn of haar mobiliteit en straatgebruik te achterhalen valt. Dit betekent dat we van de meeste mensen slechts op één moment weten waar ze in de stad waren toen ze getuige waren in de zaak die werd opgetekend door de notaris. Heel anders is dit voor het materiaal dat we op dit moment voor Edo bestuderen: dagboeken.

In plaats van beschrijvingen van (vaak individuele) acties van veel verschillende mensen, bieden dagboeken inzicht in veel verschillende acties van één persoon of enkele personen. Tot op heden zijn de dagboeken uit het Edo-tijdperk vooral gebruikt om kwalitatieve analyses van het dagelijks leven van de elite te maken.⁴⁷ Het dagboek van Kuroda Tosako (1682-1758), een vrouw uit samoerai-kringen, laat echter zien dat dergelijke bronnen ons ook in staat stellen het straatleven en de intra-stedelijke mobiliteit van welgestelden op meer kwantitatieve wijze te analyseren. In het dagboek van Tosako zijn honderden beschrijvingen van uitjes te vinden die ze na het overlijden van haar echtgenoot in 1735 ondernam. De uitstapjes die Tosako tussen 1735 en 1753 maakte zijn divers van aard; naast bezoeken aan tempels en familieleden, neemt ze ook deel aan allerlei traditionele festiviteiten op verschillende plekken in de buitenlucht zoals het

⁴⁵ Vergelijk Shoemaker, 'Gendered spaces'; David Garrioch, *The making of revolutionary Paris* (Berkeley 2002) 252-253.

⁴⁶ Zie Bob Pierik, 'Gender and intra-city mobility in 18th century Amsterdam', paper gepresenteerd op de European Social Science History Conference, Belfast 2018..

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld Yonemoto, 'Inner quarters'; Nenzi, *Excursion*; Bettina Gramlich-Oka, *Thinking like a man: Tadano Makuzu (1763-1825)* (Leiden 2006).

bewonderen van de kersenbloesem in de lente en de herfstkleuren later in het jaar. Het dagboek geeft ook de mogelijkheid te onderzoeken in hoeverre haar mobiliteit veranderde toen ze ouder werd. Dit wordt met name duidelijk door de observaties te plotten op een kaart: dan blijkt bijvoorbeeld niet alleen dat de tempels die ze aanvankelijk bezocht veel verder weg lagen dan die ze bezocht in haar latere jaren. Eveneens wordt zo inzichtelijk dat de afstanden die ze aflegde, met name in de eerdere jaren, zo groot zijn dat het waarschijnlijk is dat ze veel per boot reisde in plaats van te voet, te paard of per draagstoel. Tot slot laat het dagboek zien dat haar dagelijkse leven in de stad sterk overeen kwam met de eerder besproken socio-materiële structuur van Edo. Tosako verbleef vooral in het hart van de spiraal, of aan de randen waar de tempels gevestigd waren, precies daar waar iemand uit een samoerai-familie geacht werd zich te bevinden.⁴⁸ Ondanks het potentieel van een meer systematische kwantitatieve analyse van dagboeken zoals dat van Tosako, kleven ook aan deze bron problemen: het gaat telkens om een individu, die ook nog uit een specifieke (want geletterde) laag van de bevolking afkomstig is. Hoe zorgen we nu dat onze gegevens een geval-overstijgend geheel vormen en kunnen leiden tot een systematische vergelijking van straatgebruik in vroegmoderne steden?

Het antwoord op deze vraag ligt in het verzamelen van historische ‘*big data*’ en meer in het bijzonder het creëren van diverse lagen van observaties van straatgebruik op contemporaine kaarten.⁴⁹ Om dit voor elkaar te krijgen wordt de informatie die we uit de diverse bronnen verzamelen systematisch opgeslagen in één relationele database met drie hoofdcategorieën: ‘Evenement’, ‘Persoon’ en ‘Locatie.’ Deze drie categorieën vormen samen momentopnames (zogenoemde *snapshots*) van straatleven. Deze momentopnames worden in kaart gebracht op

⁴⁸ Bébio Vieira Amaro, ‘Gender and urban space in Edo’, paper gepresenteerd op de European Social Science History Conference, Belfast 2018.

⁴⁹ Zie ook de opmerking van Maria Ågren: Ågren, *Making a Living*, 13.

historische kaarten met georeferenties. Een deel van de observaties kunnen niet exact worden gelokaliseerd, onder andere doordat het om bewegende individuen gaat. Dit is een methodologische uitdaging, maar één manier om dit op te lossen is door het voorbeeld te volgen van sociale wetenschappers die straatverkopers onderzoeken. Zo gebruikt Annette Miae Kim, die hedendaags Azië bestudeert, zogeheten *ghost maps*. Door middel van onconventionele visualiseringen weet zij bewegingen van venters, hun klanten en voorbijgangers in Ho Chi Minh Stad in kaart te brengen.⁵⁰ We zullen in dit project vergelijkbare manieren gebruiken om beweging in steden in het verleden inzichtelijk te maken. De bronnen die we tot nu toe hebben verwerkt leveren al een grote hoeveelheid aan gegevens op: uit de tot op heden bestudeerde Japanse dagboeken hebben we al 771 *snapshots* voor twee individuen kunnen ontlenuen, en uit de Amsterdamse attestaties van 1750 hebben we al meer dan 1,000 individuen op een kaart kunnen lokaliseren. De informatie die we in de database verzamelen wordt in de analyse gecombineerd met prescriptieve informatie uit reguleringen, verslagen van conflicten over straatgebruik, moralistische literatuur, en informatie over de gebouwde ruimte om te kunnen vergelijken hoe norm en praktijk zich tot elkaar verhielden.

Een tweede middel om ons begrip van de relatie tussen gender en stedelijke ruimte te vergroten bestaat uit de digitale reconstructie van een aantal straten door middel van 3D-visualisaties.⁵¹ Deze reconstructies zijn van belang voor een groter ruimtelijk inzicht in de vroegmoderne stad die niet meer als zodanig bestaat (zoals Edo) of die drastisch is veranderd (zoals Amsterdam). Zoals eerder gezegd is één van onze hypothesen dat de stedelijke infrastructuur *gendering* van straatgebruik beïnvloedde. Een belangrijk thema in de historiografie

⁵⁰ Annette Miae Kim, *Sidewalk City: Remapping Public Space in Ho Chi Minh City* (Chicago/London 2015).

⁵¹ Donatella Calabi (red.), *Built City, Designed City, Virtual City: The Museum of the City* (Rome 2013).

is bijvoorbeeld de invloed van ramen en balkons op het straatgebruik van vrouwen.⁵² Hoe beïnvloedde het contact tussen mensen op het balkon of voor het raam en zij die zich op straat begaven de genderdynamiek van dezelfde straat? In hoeverre maakte het verschil dat vrouwen of mannen bekeken konden worden als ze door een straat liepen? Om dergelijke vragen te beantwoorden zullen we in samenwerking met het 4D Research Lab van de Universiteit van Amsterdam een aantal straten in Edo en Amsterdam reconstrueren.⁵³ De reconstructies vormen tot slot ook een uitstekend middel om onze onderzoeksresultaten op een aantrekkelijke manier aan een groter publiek te presenteren.

Vooruitblik: naar een mondiale geschiedenis van de straat

Zoals uit het bovenstaande duidelijk is geworden, heeft het *Freedom of the Streets*-project in de komende jaren een aantal ambitieuze doelstellingen te volbrengen. Hiervan is de belangrijkste het in kaart brengen en analyseren van het gebruik van buitenruimtes door vrouwen en mannen in een handvol steden in Eurazië. Wij hopen hiermee niet alleen een bijdrage te leveren aan het debat over *gendering* van stedelijke ruimte in het verleden, maar ook aan discussies over de geschiedenis van het alledaagse (*the everyday*), de relatie tussen materiële cultuur en menselijk handelen, en de digitale methoden die noodzakelijk zijn om de vaak vluchtige sporen van even zo vaak vluchtige bewegingen in de stad in kaart te brengen.

Zowel gender als ruimte zijn complexe entiteiten om te bestuderen en te doorgronden, maar zijn ook beiden onmisbaar voor het begrijpen van historische en hedendaagse stedelijke

⁵² Vgl. Alexander Cowan, 'Seeing Is Believing: Urban Gossip and the Balcony in Early Modern Venice', *Gender & History* 23 (2011) 721–38; Irene Cieraad, 'Dutch Windows: Female Virtue and Female Vice', in: Irene Cieraad (red.), *At Home: An Anthropology of Domestic Space* (Syracuse University Press, 2006), 31–52.

⁵³ <http://www.4dresearchlab.nl/> (05 juli 2018).

samenlevingen. De methode die we ontwikkeld hebben om uit een grote variëteit aan primair bronnenmateriaal observaties over straatgebruik te deduceren, stelt ons in staat om tot een veel fijnmaziger inzicht van het gebruik van stedelijke ruimtes te komen dan voorheen mogelijk was. We kunnen bijvoorbeeld niet alleen onderzoeken hoe het straatbeeld door de jaren heen veranderde maar ook per seizoen, week of soms zelfs dagdeel. Doordat we deze methode toepassen op steden met diverse culturele contexten, historische tradities en daarmee ook verschillend bronnenmateriaal, wordt de datastructuur waarin we de observaties vastleggen continu verfijnd en aangepast. We verwachten dus dat het mogelijk is in de toekomst de Euraziatische context uit te breiden, niet alleen met andere steden uit Eurazië, maar ook met steden daarbuiten. Zo kan er toegewerkt worden naar een mondiale geschiedenis van de straat.

Zoals stadssociologen al eerder hebben (her-)ontdekt, is de straat niet alleen een goede graadmeter voor maatschappelijke ontwikkelingen op grotere schaal, maar ook een motor voor verandering in de samenleving.⁵⁴ Een beter begrip van de werking van de historische straat levert dus ook belangrijke nieuwe inzichten op voor onze kennis over stedelijke samenlevingen in het verleden. Daarbij kan dit project bij te dragen aan het versterken van historische benaderingen in de stadssociologie, waar de nadruk nog altijd vaak ligt op gemoderniseerde steden en waar de premoderne of vroegmoderne stad vooral wordt beschreven als alles wat de moderne stad niet is.⁵⁵

Tot slot kan er met een mondiale geschiedenis van de straat een belangrijke bijdrage geleverd worden aan de noodzaak om *global history* uit te breiden met de wereldwijde

⁵⁴ Suzanne Hall, *City, Street and Citizen. The Measure of the Ordinary* (Londen/New York 2012); Phil Hubbard en Dawn Lyon, 'Introduction: Streetlife – the Shifting Sociologies of the Street', *The Sociological Review* (2018), 1-15 Doi: 10.1177/0038026118771281.

⁵⁵ Een voorbeeld is Lyn H. Lofland, *The Public Realm Exploring the City's Quintessential Social Territory* (New Brunswick 2009), 15-18.

comparatieve geschiedenis van meer sedentaire groepen mensen. Zoals Amy Stanley in navolging van Kenneth Pomeranz betoogde én aantoonde zou *global history* niet alleen hoeven bestaan uit de geschiedenis van lange-afstandsmigranten en kosmopolitische figuren.⁵⁶ Pomeranz zei het immers al: ‘it would be absurd to claim that the vast majority of humans, who have lived and still live their lives within fairly narrow geographic bounds, do not count in world history.’⁵⁷

⁵⁶ Stanley, ‘Maidservants’ Tales’.

⁵⁷ Kenneth Pomeranz, ‘Social History and World History: From Daily Life to Patterns of Change’ *Journal of World History* 18 (2007) 72.